

Pavel Vašák:

Funkce nesystémových prvků

Z vědy, umění, historie i konkrétní společenské praxe je dostatečně známa existence jednotlivých jevů, faktů, skutečností aj., které tak či onak nesouvisí, odlišují se v různé míře od očekávaného konkrétního stavu, resp. obvyklého průběhu jevu, faktu a skutečnosti. Takové prvky, resp. jejich celky, nalezneme v rovinně synchronní i diachronní, v každém vědním oboru i umělecké činnosti. Mají takové prvky nějaký smysl, funkci? Jak vznikly? Jakým způsobem se má fungující systém s nimi vyrovnat? Už sama skutečnost, že je vnímáme jako odlišující se, znamená jejich konfrontaci s nějakým celkem, charakterizovaným určitou činností či chováním. Odlišnost znamená vždy vůči něčemu, od něčeho, co má natolik hromadný charakter, aby se dal předvídat průběh a chování jiného jevu. Takový odlišující se jev nabývá ve sledovaném chování, zkoumané vlastnosti aj. jiných hodnot, než je funkční průběh celku chování vlastností aj., z jehož hlediska jev vnímáme. Příklady lze uvést z libovolné oblasti: v poezii, absolutně vzato, je jím každé vyšínutí z pravidelného rytmu, nečekaný rým, resp. nerýmující se slovo vůbec. (Ovšem už zde vidíme, že takové "odlišení" od očekávaného průběhu celku nemusí mít nutně za následek důsledky negativní z hlediska estetického.) V uměleckém díle, psaném spisovným jazykem, je jím užití slova nespisovného, slangového, argotického. Takovou odchylkou od určité normy je každá forma stylistické figury enallagy, projevující se neshodou od očekávaného, gramaticky správného stavu. Klasická rétorika, jak nás poučuje P. Fontanier v *Les figures du discours* (nové vydání Paris 1968), takové odchylky nejen pojmenovala, ale zařadila je mezi esteticky účinné figury ústního i

písemného projevu. Gramatickým příkladem jsou tzv. vyňatá slova v českém jazyce, která jsou vyňatá z toho důvodu, že způsob jejich grafické prezentace není odvoditelný ze známých zákonitostí jazykového systému. Doklady lze bez problému nalézt i v architektuře, když např. do architektonicky ucelého souboru je vestavěna nová budova. Situace ovšem není tak jednoduchá, abychom každý nový prvek označili jako nevhodný a neorganický. Příkladem odlišného vyznění mohou být dvě budovy v pražské Celetné ulici: dům U černé matky Boží, první kubistický dům v Praze (J.Gočár) z let 1911-12, související s okolní mnohem starší zástavbou, dále řádová budova dřívější firmy Baťa.

Příklady na prvky nesouvisející s jakkoli vymezeným, resp. vnímaným celkem, a přesto nějak působící (fungující), lze doložit všude: v lékařství (každá nemoc je fakticky nefunkčním prvkem organismu), v biologii, chemii (nečistota sloučeniny) atd. Uvádíme příklady spíše nahodile a bez snahy o úplnost: chceme tím pouze doložit, že nesouvisející prvky (prvek) - jak je zatím nazýváme - jsou obecnou součástí fungujících celků. Základní otázka spočívá v tom, zda takové prvky mají nějakou funkci. Pokud ano, na základě jakých kritérií ji obecně rozpoznáme a podle možností doložíme.

V této stati neusilujeme o obecné, resp. relativně definitivní řešení problematiky, vymezené názvem nesystémový prvek, chceme zatím pouze dospět k prvním výsledkům. Použili jsme pojem "nesystémový prvek". Co to znamená? Z dosavadních příkladů je dostatečně jasné, že prvek, který jsme nepřesně označovali jako "nesouvisející, odchylující se" atd. je takto vnímán z hlediska nějakého fungujícího celku, systému, který umožňuje takové odlišení. Lze předběžně konstatovat, že nesystémový je takový prvek, který nesouvisí s

fungováním systému, Uvidíme však, že označení "nesouvisí" je relativní a nepřesné. Nevíme ovšem, s jakým systémem nesystémový prvek nesouvisí, zda má nesystémový prvek nějakou funkci, na základě čeho rozhodujeme o jeho nesystémovosti. Východiskem k řešení je teorie systémů.

Teorie systémů patří zhruba od šedesátých let k výrazným metodologickým dominantám vědních oborů, včetně věd společenských (věd o umění). Hledáme-li příčiny rozvoje systémových aplikací, patří k nim především vznik kybernetiky, integrační tendence ve vědě, výzkumy pojmu informace včetně jeho filozofických souvislostí, kontext vědeckotechnické revoluce. To ovšem neznamená, že pojem systému vznikl, resp. byl používán až v souvislosti s těmito impulsy. Je dostatečně známo, že v mnoha vědních oborech, zvláště v matematice, fyzice, astronomii, chemii, lékařství, biologii atd. se dávno užíval jako organická součást vědecké metodologie a není dnes vůbec důležité, že se třeba ani jazykové označení systém neužívalo. Podstatné bylo vědomí celku, resp. jeho hledání, v němž zkoumaný prvek působí; často vedl k takovému celostnímu pojetí sám zkoumaný objekt. V oblasti filozofie a společenských věd lze uvést mnoho dalších příkladů, antikou počínaje. Není naším cílem provádět historický rozbor ustanovování a využívání pojmu systém bez ohledu na různá jazyková pojmenování. Chceme pouze zdůraznit, že vědomí systémovosti, celistvosti, totality apod., je nejen jedním ze základních principů lidského poznávání světa, ale také jeho základní metodologií, rozvíjející se v dialektickém souladu s formováním vědy. V oblasti srovnávacího studia slovanských kultur to v řadě prací doložil Sl.Wollman; když mj. zdůraznil: "Někdy se věci jeví tak, jako by systémové pojetí bylo pro srovnávací

literární vědu právě objeveno a zaváděno do ní jako průkopnická novinka. (...) Systémový přístup v literárně srovnávacím bádání, zvláště slavistickém, má už ovšem poměrně dlouhou starší tradici." ¹

Abychom doložili nějaký prvek jako nesystémový, musíme uvést kritérium pro prvek systémový. Východiskem k tomu je pojetí systému. Uvedli jsme již ve studii Systémy v literární vědě (Česká literatura 31, 1983, 142-159), dále v práci Systémy literární historie (Estetika 21, 1984, 220-233), s odvoláním na odpovídající odbornou literaturu, že systém se v nejjednodušším pojetí vymezuje jako množina prvků M a množina vztahů mezi nimi R . Množina prvků M vyplývá z nějakého účelového systémotvorného kritéria, které zároveň vymezuje množinu vztahů R mezi prvky množiny M . Vztahů R mezi prvky množiny M může být mnoho, některé z nich jsou pro zkoumaný problém, pro systémotvorné kritérium, nepodstatné. O nepodstatnosti nerozhoduje náhodně subjekt, je dána funkčně. Vztah je tedy výsledkem interakce, vyrovnáváním dialektických rozporů (informačních, literárních, ideových atd.) uvažovaných prvků. Jde tedy o vztahy činné, projevující se funkcí, zabezpečující nějaký cíl.

Z definice systému je tak dostatečně jasné, že systém nelze redukovat ani na množinu prvků, ani na množinu vztahů, ani na funkci. Z tohoto hlediska je velice vystihující poznatek V.G.Afanasjeva, že "systém je třeba definovat jako souhrn objektů, jejichž vzájemné působení vyvolává vznik nových integrativních vlastností, které nebyly inherentní jednotlivě vzatým komponentům". ² Systémem je tedy teprve množina prvků ve vztahu, projevující se určitou činností (funkcí). Lze zatím říci, že nesystémový prvek je takový, který - jak vyplývá z definice systému - se na

funkci systému bezprostředně nepodílí. Kritériem nesystémovosti tedy není příslušnost - nepříslušnost k množině prvků systému, k množině vztahů. Tato otázka je pro řešený problém fakticky irelevantní. To je dáno tím, že systémem - a vůči němu nesystémový prvek vymezujeme - je teprve až množina prvků a množina vztahů (v základním vymezení), splňující určitou funkci. Z toho ovšem vyplývá, že nesystémový prvek nemusí být k této funkci nutně v protikladu, jak by snad vyplývalo ze záporové částice "ne". Konstatovali jsme pouze, že bezprostředně nepřispívá k zabezpečení systémového cíle (systémové funkce). To neznamena, že takový prvek nemá sám o sobě nějakou funkci, resp. význam.

Pro řešení si nejprve uvědomme vztah prvku a systému. Prvek, jak známo, je dále nedělitelná část celku. O další nedělitelnosti rozhoduje rozlišovací úroveň, která byla na počátku zvolena a kterou je nutno dále dodržovat. Vstup dovnitř prvku je v rámci zvoleného kritéria již principiálně nesprávný. Důležitá je ovšem relativita prvku a systému: každý systém může být součástí vyššího systému (metasystému) a v tomto smyslu je sám prvkem; zároveň každý prvek může být sám systémem.

Kromě relativity prvku a systému ve smyslu pojmovém existuje relativita příslušnosti prvku k systému, která je též klíčem k řešení sledovaného problému nesystémových prvků. Prvek může být, a dodejme, že málokdy nebývá, součástí více systémů. Pak se dokonce může zdát, že vlastně fluktuuje. Přitom jde o pohyb zdánlivý, vyplývající z toho, že prvek vnímáme z hlediska několika systémů zároveň. Odlišení systémů, do kterých prvek patří, je mimořádně důležité, protože jejich záměna vede k znejasňování funkce prvku. Nelze pak dokonce odpovědně tuto funkci posoudit, neboť po-

dle systému, z jehož hlediska k danému prvku přistupujeme, vyplývá i pojmový jazyk, termíny, hodnocení atd. Jeden vnímající subjekt analyzuje prvek z hlediska systému S_1 , v němž má funkci F_1 , druhý z hlediska systému S_2 , v němž má funkci F_2 . Protože při analýze vnímáme prvek na základě jeho činnosti, dojde se jednou k činnosti F_1 , podruhé F_2 . Lze tedy předběžně shrnout: prvek může být součástí více systémů, v nichž má různé funkce. Tato polyfunkčnost ovšem nevyplývá bezprostředně z podstaty prvku, vyplývá z nestejných dialektických rozporů, do nichž prvek v každém jednotlivém systému vstupuje. Z této odlišné množiny vztahů, odlišného systému, vyplývají i nestejné funkce.

Dalším kritériem pro pojetí nesystémového prvku je jeho pozice vůči systému. Takový prvek se může vůči systému nacházet v dvojí pozici: vně systému, uvnitř systému; zvláštním případem obou je prvek na hranicích systému. Teorie systémů v této souvislosti operuje s pojmem okolí systému: tím se rozumí takový prvek (event. množina prvků), který není prvkem systému, ale má k systému (resp. obráceně) nějaký vztah. Lze rozlišit různé druhy okolí:

1. prvky, které neovlivňují systém, avšak samy jsou ovlivňovány;
2. prvky, které ovlivňují systém a samy jsou ovlivňovány;
3. prvky, které ovlivňují systém a samy nejsou ovlivňovány;
4. prvky, které neovlivňují systém a stejně tak samy nejsou ovlivňovány.³

Z definice okolí systému vyplývá, že kritériem nesystémovosti není lokální pozice prvku vůči systému, tj. zda je uvnitř, resp. vně systému, ale jaký má vůči systému vztah, resp. jaký vztah má systém vůči prvku.

Nesystémovost tedy není dána pozicí, ale vztahem. (Při této úvaze, kdy řešíme vztah prvku a systému, se opětovně připomíná relativita prvku a systému, neboť úvahu lze převést na vztah dvou prvků, event. systémů.)

Tento závěr je dobře vidět na případech druhů okolí, uvedených sub 1 a sub 4. Oba případy zahrnují prvky, které systém neovlivňují: není samozřejmě důležité, kde se prvky nacházejí, ani jejich ovlivňování - neovlivňování systémem. K systému - množině prvků, množině vztahů a systémové funkce - mají inertní vztah. V této inerci spočívá jejich nesystémovost; na systém (jeho systémovou funkci) nemají vliv ani pozitivní (tj. ve smyslu funkce) ani negativní (proti funkci). Jsou tedy prvky mimosystémovými, kde "mimo" není poziční, ale funkční.

Zbylé dva případy (sub 2 a sub 3) zahrnují prvky, které systém ovlivňují. Je opětovně vidět, že nezáleží na tom, kde se nacházejí. Kritériem nesystémovosti je míra vztahu k systémové funkci: ta může být pozitivní, tj. prvek systém ovlivňuje ve smyslu funkce, nebo negativní, tj. proti smyslu funkce. V této úvaze ovšem nehodnotíme vlastní společenský ani jiný smysl systémové funkce: vycházíme pouze z působení pro, resp. proti této funkci. V základním vymezení je tak nesystémovým prvkem takový, který je ve vztahu k systému a působí proti systémové funkci; pro tuto nefunkčnost je nesystémový.

U nesystémového prvku nelze také pominout vztah systému k němu. V případě okolí uvedeného zde sub 2 se setkáváme s prvky, které ovlivňují systém a samy jsou ovlivňovány. Existuje tedy interakce ovlivňovaného prvku a ovlivňujícího systému, ovlivňovaného systému a ovlivňujícího prvku; mezi systémem a prvkem se vyrovnávají dialektické rozpory (hmotné, informační,

energetické aj.). Nelze tedy vyloučit, že po jisté době /a/ systém eliminuje činnost nesystémového prvku; /b/ nesystémový prvek ovlivní fungování systému natolik, že se systém rozpadne; /c/ nesystémový prvek se stane funkční součástí systému, čímž ovšem vznikne nový systém (mající odlišnou množinu prvků, vztahů i jinou systémovou funkci). Tato úvaha platí i pro případ sub /3/, tj. prvky, které systém ovlivňují a samy nejsou ovlivňovány - pouze s tím rozdílem, že systém nemůže eliminovat činnost takového nesystémového prvku.

Pokusíme se teoretické poznatky aplikovat na literárněvědnou problematiku. Uvažujme textový proces (tj. geneze textu díla), charakterizovaný množinou textových pramenů, množinou vztahů mezi nimi a cílovou funkcí, kterou je vznik textu díla. Zároveň je nutno si uvědomit, že součástí množiny textových pramenů jsou prameny ovlivněné zásahem cenzury, redakcí, literárních přátel, dále existují neautorské opisy a neautorizované tisky aj. Textová činnost jejich původců je často nesystémová, neboť působí proti autorské cílové funkci systému - vzniku textu díla. Potom v systému geneze textu díla a jeho společenské realizace existují nesystémové prvky, narušující autorský systém. Nesystémovými prvky jsou neorganické zásahy redaktorů, různé formy zákazů a omezení od cenzorů, ale též autorské projevy autocenzurní. Ovšem zásahy v procesu této neveřejné komunikace (redaktor, lektor aj.), které jsou nesystémové, také mohou působit ve smyslu autorské cílové funkce, tj. geneze textu díla. Často též vyplývají z predikce účinků textu díla na realitu společenských kontextů: setkáváme se tak s interakcí mezi systémem a nesystémovým prvkem. Např. Máchův verš "před Bohem pokořen v modlitbě tiché stál", organicky nesplývající s Vilémovými materialistickými úvahami (čehož

si mj. velmi bystře povšiml recenzent Máje Tomíček), je dnešní máchovskou literární interpretací považován za doklad Máchovy autocenzury, predikci účinků textu Máje u cenzora, pátera Zimmermanna. Obecně vzato tento cenzurní tlak byl nesystémovým prvkem, který ovlivňoval Máchův tvůrčí proces (systém geneze), aniž ho Mácha mohl ovlivnit. Výsledkem interakce je uvedený verš, který fakticky narušil autorský systém Máje, systém byl ve svém absolutním fungování narušen; vznikl nový systém, zahrnující i nesystémový prvek, neorganický verš. Tento nový systém však konkrétně působí a původně nesystémový prvek se stal vlastně systémovým.

Konstatovali jsme, že Mácha nemohl nesystémový prvek - cenzuru - ovlivnit. Nicméně se v máchovské literatuře traduje příhoda, jak Zimmermanna v knihovně navštívil blíže neznámý Máchův přítel a cenzora připravil na Máchovu návštěvu, aby báseň prošla: "Věc se hovorem ujednala a Mácha k němu /Zimmermannovi/ pak došel s rukopisem. Četl mu báseň svou a vykládal, jak zapotřebí bylo, hlavní akcent položiv na to, že zde na zemi je všechno pouhá nicota, což se panu Zimmermannovi náramně líbilo. Pojav báseň, jak mu ji básník vložil, propustil ji potom, nevymazav ani slova. Později, když Máj byl vyšel a všelike hlasy se proti tendenci pozdvihly, mrzelo p. cenzora, že si to lépe neprohlédl - ale bylo už pozdě." (Citováno podle nepodepsaného článku Bývalá cenzura, otištěného v Barákové Svobodě 3, 1869, 117. Přetisk K.Janský, Karel Hynek Mácha ve vzpomínkách současníků, Praha 1958).

Vidíme na tomto příkladě interakci prvku a systému, dialektiku ovlivňujícího prvku (systému) a ovlivňovaného systému (prvku).

Pokusili jsme se stručně formulovat problematiku nesystémových prvků, jejich funkci, dospět k základnímu vymezení a jeho literárněvědné aplikaci. V tomto prvním přiblížení ponecháváme stranou estetickou funkci nesystémovosti, mj. tedy skutečnost, že nesystémovost může být programově využívána. V procesu společenské realizace se nesystémové prvky mohou stát prvky nového systému, který potom konkrétně působí. Zároveň je třeba si uvědomit, že prvek, který je vůči nějakému systému nesystémový, může být prvkem jiného systému. To jsme připomínali při úvaze o relativitě příslušnosti prvku k systému. Obecně je tedy nutno funkci nesystémových prvků vnímat jako součást procesu vzniku a zániku systémů, v dialektice rozporů jako zdroje pohybu a vývoje.

Poznámky:

1. Srov. Sl. Wollman, Perspektivy srovnávacího studia slovanských literatur, in: Československá slavistika 1983, Praha 1983, 105-115; k problematice teorie systémů v komparatistice srov. též metodologickou studii Sl. Wollmana, K metodě a orientací literární komparatistiky, Slavia 51, 1982, 278-289.
2. V. G. Afanasjev, Otázky systémového přístupu v sociálním poznání, in: Dialektika a systémový přístup, Praha 1979, 64-74.
3. Pojem okolí systému odpovídá koncepci A. D. Halla a R. E. Fagena, srov. Definice systému, in: Teorie systémů a její aplikace I, Praha 1966. První tři druhy okolí, výše uvedené, přebíráme z práce I. Zapletala, K problematice výzkumu metodologie systémového přístupu, in: Dialektika a systémový přístup, Praha 1979. K těmto třem typům dodáváme čtvrtý, tedy prvky, které neovlivňují systém a samy nejsou též ovlivňovány.